

NÉHÁNY SZÓ AZ AMERIKAI UNITÁRIUSOKRÓL.¹

Mélyen tisztelt Hallgatóság! Legkedvesebb kötelességem teljesítem akkor, mikor megkísérelem, hogy az Amerikában tett körútam tapasztalatairól e helyen is egyet-mást elmondjak. Teszem ezt azzal a céllal, hogy egy kissé közelebről is megismerjék azt a népet, mely tragikus összeomlásunk után oly közel férközött nemcsak az unitárius, de az egész erdélyi magyar társadalom szívéhez. Mikor e világ sorsát intéző körök részéről csupán csak méltánytalanság és igazságtalanság volt a részünk, mikor a nyers erőszak joga egyedüli hatalomként mutatkozott e szomorú világban s inogni kezdett egyházunk és fajunk jövőjébe vetett hitünk is, mikor úgy éreztük, hogy a világ legelhagyatottabb, legárvább népe vagyunk, ez a nép testvéri segítő kezet nyújtott felénk s visszaadta hitünket, önbizalmunkat, erkölcsi erőnket s azt a hitünket, hogy nekünk itt ezen az ősi rögön egy olyan kultúrmissziónk van, melyet a teremtő Isten adott s e kultúrmisszióval járó jogainkat tőlünk soha senki végleg el nem veheti.

Szeretek őszinte lenni. Épen ezért előre figyelmeztetem igen tisztelt hallgatóim, hogy nem fogják tőlem az amerikai élet tárgyilagos leírását kapni. Én ugyan minden erőm megfogom feszíteni, hogy mondásaímban teljesen tárgyilagos legyek, de félek, hogy nem fog sikerülni. Eddig legalább mindig úgy volt, hogy, amikor amerikai unitárius testvéreinkről beszéltem, szavaimba öntudatlanul is oly egyéni, érzelmi motívumok érvényesültek, melyek a rideg és tökéletes tárgyilagosság rovására estek. S ha így lesz az a jelen alkalommal is, méltóztassanak azt annak a megható jóindulatnak tulajdonítani, mellyel az általam képviselt ügyet Amerikában mindenfelé fogadták s annak a baráti szeretetnek, mellyel egyénileg is, ahol csak megfordultam, mindenütt találkoztam. Így talán még egy kis elfogultság is megbocsátható lesz.

A dolog jellemzésére elmondok egy esetet: Amerikából visszatérve Párisban, az amerikai nagykövetségen egy banketten vettem részt; ott volt többek között a Sorbonne egyetem egyik tanára is, ki szintén csak egy pár héttel azelőtt jött volt haza az Egyesült Államokból. Mikor a bankett keretei között mindketten röviden elmondottuk ott nyert impresszióinkat, egy öreg úr azt kérdezte, hogy vajjon most már kinek higgyen; annyira különbözött a véleményünk, hogy, amint az öreg úr megjegyzé, azt is, amit én mondtam, s azt is, amit az illető tanár úr mondott, egy és ugyanazon népről elhinni

¹ Felolvasatott Kolozsvárt a D. F. E. és az U. I. T. felolvasó délutánján.

nem lehet. S még egy másik nehézséget is érzek. Azt se tudom, hogy tulajdonképpen hol is kezdjem. Lehetetlenségnek látszik, hogy hosszú, az összes Egyesült Államok, s az egész Kanada területére kiterjedő útam tapasztalatairól egy rövid lélekzetű felolvasás keretében méltó képet adjak. Hiszen ha csak egy nap történetét akarnám is leírni teljes hűséggel, már az is betöltené egy ilyen alkalom kereteit. Körútam alatt több mint 320 egyházköztségben sikerült megfordulnom és beszédet tartanom. Ezenkívül részt vettem különböző egyesületek, társadalmi klubok ülésein, három egyetem katedrájáról is sikerült sorozatos előadások keretében erdélyi egyházunk helyzetét ismertebbé tenni az amerikai nagy közönség előtt. Mindezekről s ezek eredményeiről részletesen beszámolni egy más helyen fogok. Ez alkalommal csupán csak egy vázlatos képet óhajtok az amerikai unitárius egyházi életről hallgatóim elé rajzolni, úgy, amint azt én láttam.

Az unitarizmus zászlóbontása Amerikában nyíltan és határozott formában 1819 májusában történt, mikor is William Ellery Channing, az amerikai unitáriusok Dávid Ference, először fejtette ki az unitarizmus szellemi jelentését a baltimorei templomban a Jared Sparks felavatása alkalmával mondott beszédében. A történelmi szószék 102 esztendő múlva is, mikor ép az évforduló napján a baltimorei szószékről én is beszéltem, még a régi formájában állott s áll ma is.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az a szellemi mozgalom, melyet unitarizmusnak nevezünk, Amerikában csak 1819-ben kezdődött. Mert hiszen a bostoni King's Chapelnek és Hinghami First Churchnak s még több más gyülekezetnek, mint teljesen unitárius szellemű egyházközségeknek a története visszanyúlik egészen a 18 század második feléig.

Arról, hogy Channing, vagy általában az amerikai unitarizmus a mozgalom kezdetén milyen viszonyban állhatott D. F. reformációjával, vagy általában az erdélyi unitarizmussal, melynek ebben az időben már szép történelmi múltja is volt s már szerves egyházi életet élt, arra semmiféle adatunk nincs. Teljes valószínűséggel mondhatjuk, hogy az amerikai unitarizmus az erdélyitől tökéletesen független alakulat. S én ebben ép az unitárius eszme erősségét és egyetemes értékét látom. Ez csak azt mutatja, hogy a vallási kérdésekben az öntudatosan és szabadon gondolkozó elmék a világ minden részén a szellemi fejlődés menetén egymástól függetlenül is oda jutnak, hova a mi Dávid Ferencünk már a reformáció századában elért, az unitárius gondolathoz. Mégis az amerikaiak úgy tekintenek ránk, mint anyaegyházra s erre a szívünkhöz forrott szép Erdélyországra, mint arra a helyre, hol a modern unitarizmus született. Áttől félek, hogy mi még sohasem jutottunk teljesen tudatára annak, hogy ez számunkra mily erkölcsi értéket jelent.

Az első amerikai unitárius egyházközségek azokból a

régi puritán egyházközségekből nőttek ki, melyek az első letelepülés alkalmával az 1600-as években menekültek az angolországi vallásos üldözések elől először Hollandiába s onnan állandó hazát teremteni a John Robison bátorítására túl az Atlanti tengeren, Északamerikába, amelyet akkor még csak sejtettek, de hollétét és milyenségét nem ismerték az Atlanti tenger hat hónapon át ezer hullámoktól hányt s bizonytalanul evező hajósai.

Hosszú ideig az unitarizmus Amerikában csak New-England (Új-anglia) határai között maradt, azon a kis területen, mely hat kis államocskából áll: Massachusetts, Rode Island Connecticut, New Hamshire. Vermont és Maine, hol az első kivándorlók, a Mayflowerek letelepedtek s honnan országszervező munkájukat a mai Egyesült Államok területére beindították. Mayflowernek (májusi virág) nevezték azt a kis hajócskát, mely az első kivándorlókkal először akadt meg az amerikai partokról kiszögelő Plymouthi sziklán: Mayflowereknek nevezték és nevezik ma is általában e kis hajó útasait s azoknak mai leszármazottjait is. Sokszor a többi amerikaiaktól való megkülönböztetésül Yankee-knek is mondják őket. Jollehet Amerikában nincsenek társadalmi kasztok, azért mindenki büszke, ha magában Yankee vért érez.

A Boston melletti Cambridge-ben felállított Harvard egyetem termelte ki lassankint azt a szellemet, mely később megteremtette az egész Amerika kulturáját. Ez az egyetem állandóan az unitárius gondolat vezetése és irányítása jegyében működött. Itt a magyarázata annak, hogy a Bostonból, Amerika Athénjéből kiindított vallásos mozgalom hívei, az unitáriusok ma az egész amerikai közvélemény szerint az összes Egyesült Államok társadalmában az ugynevezett szellemi arisztokraciát képviselik. Mig a nemzeti eszmét illetőleg mindig hűen ragaszkodtak a régi puritánok országot, államot teremtő tradícióihoz, addig a vallási és társadalmi fejlődés terén általában a demokratikus állami és társadalmi eszme termelésében és annak megvalósításában mindig ők vitték a vezető szerepet. Érdekes, hogy 1852, mikor Kossuth Lajos a Washingtoni szenátus vendégeként Amerikába ment, hogy ott az osztrák zsarnokság ellen Amerika lelkiismeretéhez appelláljon, ott ép az unitáriusok voltak azok, akik Bostonban és más helyeken az ő útját előkészítették. Concord-ban (Mass), hol először kiáltották volt ki az Egyesült Államok függetlenségét, a mi nagy nevű Emersonunk, akkori helybelyi unitárius lelkész, üdvözölte s nála is volt megszállva, Kossuthnak egy-egy szép mondását még ma is rámba foglalva őrzik sok amerikai unitárius templomban. Ha egy néhány esztendővel később ki nem tör az amerikai polgárháboru, mely már Kossuth ott tartózkodása idején forrongóban volt s később Amerika minden erejét úgy megbénította, hogy Európa felé nem gondolhatott, — ha ez nem jön, ép a Kossuth akkori útjának eredményeképen, ma máskép

nézne ki az egész közép Európe képe. Ezt ép a Kossuth amerikai útjának részletes ismerete alapján merem állítani. Nem érdektelen talán az sem, hogy az Amerikába emigrált Kossuth Emilia, Zulawskyné a Brooklyni unitárius temetőben pihen és sírját az Unitárius Szövetség halálának évfordulóján minden esztendőben megkoszorozza. A sírt meglátogattam a sírkövön angol nyelven ez a felirat áll: „Te, ki hazatérsz, mikor Magyarország szabad lesz, oh vidd magaddal az én poraim is, mert a szívem az mindig ott van“.

Amint az államszervező kultúra az Atlanti tenger partjairól megindult, nyugatra a csendes tenger, délre Mexikó, északra Kanada irányában, hogy megalapozva az XX. sz. leghatalmasabb államát, ennek nyomdokait követte hűen az unitarizmus is, úgy hogy most már e hatalmas terület minden pontján világitó fátylaként lobog az unitárius keresztény gondolat. Az egyház hiveinek a számát megállapítani azonban még megközelítőleg is nehéz. Ennek oka az, hogy az egyház ott csak azokat a családfőket vagy felnőtteket jegyzi be és tartja anyakönyvileg, statisztikailag is nyilván, akik egyik vagy másik egyházközség előtt ünnepélyesen kijelentik, hogy ők az illető egyházközség tagjai kívánnak lenni s kik e szándékukat névaláírásukkal is megpecsételik. Ezzel a névaláírással kettős kötelezettséget vállal az illető: egyik, hogy tehetségéhez mérten anyagilag is hozzájárul az egyházközség évi budgetejéhez s a másik, ami ennél fontosabb az erkölcsi elkötelezés, hogy maga is active részt vesz az egyházközség vallás-erkölcsi kulturmunkájában. Így valósul meg az amerikai unitáriusoknál az egyetemes papság elve, az a protestáns gondolat, hogy az egyházi életben minden egyes tagnak sajátos munkaköre és kötelezettsége van, ép úgy, mint akárcsak a papnak, amelynek becsületes betöltése nélkül nem lehet az egyház község tagja.

Az amerikai Unitárius Társulat legutolsó 1922—23. évkönyve szerint az Egyesült Államok és Kanada területén 466 unitárius egyházközség van, melyek közül 255, tehát több, mint fele az amerikai kultúra ősi fészke a Yankeek hazájára, egy kis területre esik, melyet New Englandnak neveznek. Nagy tévedés volna azonban az amerikai unitarizmus erejét és kulturális értékét az egyházközségek száma szerint mérni. Csaknem minden városban a város szellemi életének a kiválasztott képező emberek tartoznak az unitárius egyházközséghez. Az unitarizmus az egész állam területén egy hatalmas szellemi erő, mely öntudatlanul is befolyásolja, formálja az egész közéletet. Nem az unitáriusok, de ép az unitárius egyházon kívül állók állapították meg azt, hogy Amerikában az unitárius egyház tudományos, szépirodalmi, politikai és társadalmi téren annyi kiváló és országos nevű, sőt világhírű embert adott az Államnak, amennyit aránylag egy egyház sem.

Az egyházközségek jogilag egymástól teljesen független

társadalmi alakulatok. Nem egy felsőbb egyházi hatóság által megállapított egyházi alkotmány, hanem tisztán a szellemi rokonság érzése, a közös program és hivatás tudata tartja azokat organikus egységben. Bámulatos, sőt szinte hihetetlen, hogy ez a szellemi kapocs erősebb egységet teremt köztük, mint egy intézményes egyházi alkotmány. Természetesen ez csak ott van, — sajnos — én nem hiszem, hogy ez nálunk is úgy lenne.

Az egyházközségek természetesen állandóan kölcsönös érintkezésben vannak egymással, évente helyi és országos konferenciákat tartanak, melyeken megbeszélik tennivalóikat, programjaikat, kicserélik eszméiket, gondolataikat. A konfécia azonban általánosan kötelező rendelkezéseket ki nem adhat. Minden egyházközség önállóan intézi anyagi és szellemi ügyeit, úgy, amint abban a hívek közösen megállapodnak. Ennek tulajdonítandó az, hogy az egyes egyházközségek külső megnyilatkozásukban a helyi viszonyoknak megfelelően különböznek; de csak külső életnyilvánulásukban, mint pl az istentisztelet rendje, formája, s a házi szokásokban, de nem a vezető szellemet illetőleg. Pl.: Több liturgikus és énekeskönyv lévén forgalomban, minden egyházközség azt használja, amelyikben a hívek megállapodnak. Az úrvacsora kérdésében is önállóan határoznak stb. stb.

Egy rendes istentisztelet rendje, ami nyomtatásban is a padokon a hívek előtt van, legtöbb egyházközségben általában a következő:

Orgona előjáték, megnyitó mondatok, doxologia, exhortáció és segítségül hívás, miket a pap rendszerint megállapított formulák szerint mond egész röviden. Azután következik az Úri imádság, mit vagy csupán csak a kórus, vagy a kórusal együtt a hívek is énekelve mondanak el. Az Úri ima zenéjéhez hasonló szép egyházi zenét még soha se hallottam. Az úri ima után az istentisztelet liturgikus része következik, mely minden vasárnapon más és más. Ki nem érti a szöveget azt gondolná, hogy itt egy róm. kath mise folyik. A pap szavaira a hívek fenhangon felelnek. Azután rendszerint jön a művészi módon összeállított kórus éneke. Majd a szentírásból olvas a pap egy-egy részt, mit a hívek közös éneke követ. Erre ismét egy liturgikus ima, melyben a hívek a pap szavaira szintén fenhangon felelnek, amint a misében szokás. Azután nagyon halk melódiákat játszik az orgona s közben a hívek padjukra borulva, vagy a legtöbb helyen letérdepelve elmondják szívük halk egyéni imáját, melynek végeztével gyülekezeti ének zendül fel. Ezután következik a *beszéd*, melynek tárgyát a hetenkint vagy hónaponként nyomtatott kis egyházi kalendáriumban a *lelkész* a hívekkel egy héttel mindig előre közli. Beszéd után ismét a kórus, majd a gyülekezet szokott énekelni. Erre jön egy rövid záró ima, melyre az ament a kórus mondja. Majd egy rövid megáldás s egy bezáró akkordja az orgonának.

Soha oly mély és igaz vallásos meghatódottságot nem éreztem, mint ezeken az istentiszteleteken. Egy pár százat magam is vezettem, mint lelkész, eltelve nemes inspirációval, mit csak egy-egy ilyen alkalom adhat.

Az amerikai unitáriusok az istentiszteletben különösen nagy szerepet juttatnak a művészetnek. Amíg mi magyar protestánsok, unitáriusok és reformátusok egyaránt az istentiszteletet s a templom külső formáját illetőleg a régi Kalvin-féle reakcionárius irányt követjük, mely csak azért, hogy ebben se legyünk olyanok, mint róm. kath. testvéreink, a templomokat tökéletesen elridegítettük, addig az amerikaiak megértették azt, hogy a művészi érzés és a vallásos érzés rokonérzések: egyik a másikat kölcsönösen fokozza és erősíti. Különösen egyházi zenéjük nagyon fejlett. Semmitől se idegenkednek amivel a templomot külsőleg is széppé és vonzóvá lehet tenni. Gyönyörű ablakfestményeket s Jézus életének meghatóbb eseményeit ábrázoló képeket alkalmaznak, sőt a keresztényvallás legszebb szimbóluma a kereszt is sok templomban megtalálható. Azt hiszem, jól fog esni hallgatóimnak ha megemlítem, hogy körutam alatt látogatásom alkalmából tartott istentiszteleteken igen sok helyen a magyar nemzeti imádságot, a himnuszt énekelte a közönség. Ha annak idején a mi társadalmunk szeretettel fogadta és ünnepelte az amerikai egyház képviselőit, amerikai testvéreink ezt körutam alatt mindenfelé százszorosan viszonozták.

Legnagyobb egyházi szervük, mely az összes Egyesült-Államok és Kanada unitárius egyházközségeit egy égisz alá vonja, az American Unitarian Association (Amerikai Unitárius Társulat) Boston székhellyel. A Társulat tisztán egyháztársadalmi alapon 1825. május 25-én alakult azzal a céllal, hogy az ország területén szétszórt szabadelvű, szóval unitárius egyházközségeket állandó szellemi kapcsolatba és kooperációs viszonyba hozza, a tiszta keresztény eszméket propogálja, új egyházközségek alakulását elősegítse, gyengébbeket anyagilag és erkölcsileg támogasson. Vannak alapító és rendes tagjai, egyesek és gyülekezetek, melyek a Társulat kiadásainak fedezéséhez is hozzájárulnak. Évi közgyűléseit május hó utolsó hetén, az évfordulóit héten tartja. Elnöke Dr. Samuel A. Eliot s még 8 alelnök, titkára Dr. Louis C. Cornish. A Társulat a munkaprogramnak megfelelően különböző szak-álosztályokra oszlik, melyek a Beacon dombon a központi főépületben óriási apparátussal dolgoznak. Fióktársulatok vannak Newyorkban, Chicagóban, San-Franciscoban s más nagyobb városokban. Nem szabad azonban ezt a Társulatot a mi egyházi főhatóságunkkal összetéveszteni, mely alkotmányos módon kormányzó hatalmat gyakorol az egyházközségek felett, hanem úgy kell venni, mint egy erős egyháztársadalmi egyesületet.

Ezekután már csak egész röviden egy pár más egyháztársadalmi egyesületről kívánok szólni, mint milyen a „Wo-

men's Alliance" (Nő-szövetség). „Young People's Religious Union" (Fiatalság Vallásos Egyesülete) és a „Laymen's League" (Világi Férfiak Szövetsége). Ezek mind egyrészt helyileg is, másrészt egységes nemzeti alapon is országszerte megvannak szervezve és pedig kettős céllal: egyik az önművelés, a másik: specialis vallás-erkölcsi feladatok megoldása.

A Nőszövetség 1890-ben alakult. Célja a vallásos-élet eleve nitése, az egyházhoz tartozó vagy, az egyházzal rokonszenvező nők egy táborba gyűjtése, missziói munka és a jótékonyosság gyakorlása végett. Heti összejöveteleiken mely rendszeren közös vacsorával van összekötve, a jó háziasszonyt és a XX-ik században élő modern nőt egyaránt érdeklő kérdésekről tartanak előadásokat, mint milyen az anyaság, háztartás, a nő helyzete a társadalomban stb. stb., melyeket rendszeren baráti eszmecsere követ. Minden két héten legalább egy nap, találkozóhelyeiken összegyűlve az egyházközség vagy a város szegényei részére varrnak. Elesetteket segélyeznek, betegeket ápolnak s ehhez hasonló karitatív munkát végeznek. Minden évben egyszer országos ülést tartanak.

Az ifjúság vallásos egyesülete 1896-ban alakult az ifjúság vallásosérzületének mélyítése céljából.

Összejöveteleiket a Nőszövetségéhez hasonlóan tartják s azokon a fiatalságot, fiúkat és leányokat egyaránt érdeklő problémákról esik szó. Valósággal rajong az ifjúság ezekért az összejövetelekért. Az amerikai egyház számolt azzal az igazsággal, hogy az ifjúságnál a jó kedély és a szórakozási vágy épp oly természetes, mint a tavasz virága. Ezért ezt a kérdést is a maga keretei között oldja meg, hogy ezáltal megkímélje az ifjúságot, hogy olyan helyen keressen szórakozást, mely vallás-erkölcsi szempontból nem kívánatos. Így találunk tánc-termet, mozit stb.-t, a templommal kapcsolatosan.

Egy másik, a legerősebb egyesület a Laymen's League. Általános célja az Isten és az emberszeretetnek a megvalósítása a gyakorlati élet minden terén, az üzletben, a hivatalban a politikai és társadalmi élet összes megnyilvánulásaiban, továbbá az egyházközségek támogatása, unitárius keresztény propaganda, jó honpolgárok és derék keresztény férfiak nevelése az élet számára. Ez a leghatalmasabb s az egész ország területén a legnagyobb apparátussal dolgozó egyesület. Több száz rendes alkalmazottja van. A téli hónapokban Amerika összes nagyobb városaiban, színházakban s más nyilvános helyeken szenzációs propaganda estélyeket tartanak, melyekre mint nálunk a színházakba, a jegyeket előre meg kell váltani, hogy az ember bejuthasson. Egy pár ily propaganda úton a Laymen's League felkérésére magam is részt vettem. Csak tájékozásként még azt említem meg, hogy két rövid hónap alatt kerek 3,000.000 dollárt adtak ők maguk össze ily propaganda célokra. 1922 újev napján egy kampányt indítottak be azzal a céllal, hogy minden egyes amerikai unitárius egyház községben a tagok szá-

mát husvét első napjáig legalább 25%-al megnöveljék, Az általános eredmény 39 % lett. Ezekről a mozgalmakról különben egy más helyen és más alkalommal fogok részletesen beszámolni.

Ezeket a dolgokat a világért sem azzal a szándékkal mondtam el, hogy azokat mi is úgy, ahogy előttünk állanak lekópiázzuk. Ezek a mienktől teljesen különböző amerikai nép lélek termékei, rideg utánczásuk hasonlatos lenne ahoz, hogyha a kaliforniai mosolygó pipacsot a Hargita komor fenyevesei közé ültetnők ki. Csak a mögöttük élő szellemet, azt a vallásos érzületet akartam hallgatóimmal is ez alkalommal megéreztetni, mely őszinte és igaz intézményei útján csodás dolgokat művelhet szomorú, korrupt világunk újjáépítésének munkájában.

Amit eddig elmondtam, az talán elég is lesz már egy felolvasás keretében. Ismertetésem Dr. Eliotnak az Amerikai Unitárius Társulat elnökének, a Társulat 1921. évi nagy közgyűlésén mondott beszédem után hozzám intézett szavaival végzem. „Arra kérem Önt, mint a mi erdélyi anyaegyházunk képviselőjét, adja tudtul a mi erdélyi testvéreinknek, hogy az egész amerikai unitárius társadalom szeretettel a szívében s ha kell, pénzzel a zsebében, mindig mellettük fog állni, hogy ott, kelet kapujában teljesithessék azt a szent kultúr missziót, melyet az élő Isten bizott reájuk s melyre dicsőséges multjuk is kötelezi“.

Dr. Csiki Gábor.

Aktuális ügyek.

A GYERMEKEK VASÁRNAPI ISKOLÁJA.

1. A vasárnapi iskolázás erkölcsileg és vallásilag *nevel*. Célja csak az lehet, hogy a gyermeket ellása olyan erkölcsi és vallási készségekkel, amelyek nemcsak a gyermek gondolkodásában élnek, hanem a cselekvések indítóiképpen is szerepelnek, tehát: nemcsak a gyermek gondolkodását, hanem *életét* is befolyásolják. Mert ez a nevelés célja.

2. Két ut kínálkozik arra, hogy a tanult kultúrkincs az ember *életére*, cselekvéseire hatást gyakoroljon. Egyik az, amikor a helyes élet szabályait — ezt akarjuk belénevelni — logikus formában a gyermek elé állítjuk, hogy értelmileg megértse és magával sodró erővel lelkére beszélünk, hogy érezze meg: akarnia kell azok szerint élni. A másik mód pedig ez:

Vannak a gyermeknek *szokásai* — függetlenek erkölcsi megítéléstől — amelyeket a megfelelő esetekben mindig alkalmaz is annyira kivétel nélkül, hogy ez már nála nem lehet tudatos meggondolás eredménye. Amikor az emberi lélek határoz, akkor a *tudatalattiból*, a léleknek ebből a leghatalmasabb birodalmából, merülnek föl megoldás formák: öntudatosságunk szerepe pedig az, hogy ezeket megbírálja s céljai szerint esetleg egészen másokkal helyettesitse. A *megszokás* most már azt jelenti, hogy azt a bizonyos megoldás formát már nem az öntudatosságunk kényszeríti magunkra, az már mélyen beidegződött lelkünkbe s így cselekvéseinket már akarat elhatározásunk előtt a tudatalattiban meghatározza. Mivel pedig a legtöbb esetben nyilvánvaló, hogy azokat a szokásokat, a gyermek kívülről szerezte, bizonyos, hogy van valamilyen út arra, hogy elénk adott, *kivülünk* álló szabályokat annyira magunkévá tegyünk, hogy cselekedeteinket azok már lelkünk mélyén meghatározzák. *Ez a mód biztosabb a tudatos követésnél, hiszen azt jelenti, hogy a lelket mélyebben hatotta át a követni akart szabály.* Most az a kérdés, hogy melyik ez az út.

3. Felnőtt ember, aki odaadóbban képes értelmi munkára azáltal *vési lelkébe* az életszabályt, hogy gondolkodik róla, miko valamilyen cselekvésre kerül a sor: tudatosága által megvalósítja s így — az *állandó gyakorlás folytán* — bizonyos idő elteltével lelkébe vésődik. *Erre a gyermek nem képes.* Mi követ-